

Duurzaamheid, globalisering en ethiek

Inleiding

De globalisering, dat wil zeggen de ontwikkeling op het terrein van het sociale leven en de politiek in de richting van een wereldomvattend systeem, is een proces dat vele gezichten kent. Zij speelt zich onder meer af op zulke verschillende terreinen als de politiek, de media en informatie, de wetenschap, het internationale recht en de ethiek (bijvoorbeeld m.b.t. de mensenrechten). Het is echter een onbetwifelbaar gegeven dat het huidige globaliseringsproces in hoge mate in het teken staat van de economie. Anders gezegd, de niet-economische aspecten van de maatschappij blijken zich op het nationale, maar in het bijzonder ook op het internationale vlak, in toenemende mate te richten naar de economie als motor en bepalende kracht van het sociale systeem. In het moderne maatschappelijke bestel lijkt de economie dan ook de rol te spelen van de onafhankelijke variabele, die bepalend is voor de plaats en functie van de andere sectoren.

De gedachtegang die in dit artikel ontwikkeld wordt, bestaat uit vier componenten: ten eerste wordt betoogd dat de verzelfstandiging van de economie in de moderne samenleving, met name ten opzichte van politiek en ethiek, samenhangt met het referentiekader (de 'ideologie') waaraan die samenleving zich oriënteert. Om die bewering aannemelijk te maken worden een aantal van de hoofdpunten van het moderne voorstellingskader kort geschetst. Vervolgens wordt gesteld dat een samenleving die er zo'n referentiekader op na houdt en zich daar in haar stijl van leven (de 'western way of life') naar richt, niet toevallig maar inherent onduurzaam is. Duurzaamheid met andere woorden vereist een *ander type* maatschappij, georiënteerd aan een ander denkkader. De volgende stelling is dat het globaliseringsproces zoals het zich momenteel afspeelt, onder het primaat van de economie dus, de verspreiding over de aardbol is van het westers maatschappijtype, inclusief de daaraan inherente onduurzaamheid. Tenslotte worden de contouren geschetst van een ethiek met het bijbehorende voorstellingskader die de weg naar een meer duurzaam samenlevingstype zou kunnen wijzen.

Economie en ethiek

De normatieve oriëntatie van de oudere economie

De verzelfstandiging van de economie ten opzichte van de politiek en moraal, en parallel hieraan van de wetenschap van de economie ten aanzien van die van de politiek en van de ethiek, is een verschijnsel van relatief recente datum. Bij Adam Smith (1723-1790), een van de grondleggers van de economie als wetenschap, bijvoorbeeld, zijn economie en ethiek nog nauw aan elkaar gerelateerd. En zowel John Stuart Mill (1806-1873) als Karl Marx (1818-1883), eveneens twee klassieke auteurs op het terrein van de economie, stellen in hun geschriften de politieke economie aan de orde, waarin, zoals de term al aangeeft, de economie in de politieke context wordt gezien. Tot vrij recente datum ging het in de economie dus niet om een discipline die haar kennis los van politieke en ethische gezichtspunten verkreeg. Zou dat wel het geval zijn, dan zou de relatie tussen enerzijds de politiek en ethiek en anderzijds de economie alleen uitwendig en secundair van aard zijn. Het standpunt van de genoemde auteurs is echter, en ik

zou hiermee willen instemmen, dat deze aspecten nauw aan elkaar zijn gerelateerd, hetgeen uiteraard een relatieve zelfstandigheid niet uitsluit.

De reden van deze meer dan toevallige samenhang is, dat het bij de economie om een proces gaat dat naar de aard ervan normatief geconstitueerd is. Misschien kunnen natuurprocessen normatief neutraal gedefinieerd worden - in de natuurwetenschappen gebeurt dat, al geven reeds de levensprocessen aanleiding tot gereede twijfel. Maar hoe dat ook zij, het object van de maatschappijwetenschappen, en dus ook dat van de economie, is door een normatieve dimensie getekend en kan zonder die dimensie te verdisconteren niet adequaat getypeerd worden. In alle maatschappijwetenschappen gaat het immers om vormen van menselijk handelen. Handelen, in tegenstelling tot gebeuren, is op zijn beurt getekend door intentionaliteit, doelgerichtheid, en daarmee noodzakelijk waarde-georiënteerd. Dat geldt voor het individuele handelen, maar niet minder voor het handelen in gemeenschapsverband en voor de kanalisering en regulering daarvan in instituties en praktijken. Zo zien we dan ook dat min of meer uitgedifferentieerde sectoren van het maatschappelijk leven, zoals staat, recht, wetenschap, gezondheidszorg, kunst, etc., elk in het teken staan van een organiserende idee van duidelijk normatieve signatuur - in de genoemde gevallen zijn dat respectievelijk algemeen belang, rechtvaardigheid, waarheid, gezondheid en schoonheid. Met de economie is het dan niet anders. Als zij zich met het optimaal gebruik van hulpbronnen ter bevrediging van menselijke behoeften bezig houdt, dan staat dat, uitgesproken of niet, in het perspectief van een 'goed' menselijk leven, ofwel van de bevordering van menselijk welzijn.

Deze oriëntatie van de economische wetenschap aan de idee van het menselijk welzijn of 'geluk' is zeer lang intact gebleven, van Aristoteles tot Adam Smith en later, men kan in dat verband bijvoorbeeld wetenschappers als Tawney, Keynes en Galbraith¹ noemen. Bij Aristoteles maakt de economie deel uit van de ethiek in bredere zin, d.w.z. van de normatieve reflectie op het menselijk bestaan in zijn verschillende facetten (politiek, recht, familie, vriendschap enz.). En in de traditie van de 'praktische filosofie' in het voetspoor van Aristoteles is dat tot in de 18e en zelfs 19e eeuw zo gebleven. Dat had daar als dieper liggende reden de opvatting dat de werkelijkheid als zodanig op een ideëel stramien geborduurd is. Überhaupt is dat een basiskenmerk van de hoofdstroom van het premoderne westerse denken: dat realiteit en idealiteit hier in een interne betrekking staan. Ieder fenomeen bezit in dit perspectief haar specifieke idee, die tegelijk als ideaal fungeert. D.w.z. dat ieder concreet zijnde er naar streeft zoveel als mogelijk zijn ingeboren idee of identiteit tot uitdrukking te brengen.

Dat geldt dan uiteraard ook voor het menszijn. Ook de mens heeft in deze visie een ingeboren essentie of identiteit, en de zin van zijn bestaan is die identiteit in zijn leven steeds volmaakter te belichamen. Naarmate dat hem lukt is zijn leven 'geslaagd' ofwel is hij 'gelukkig' - 'geluk' omvat in deze visie zeker ook een subjectief geluksgevoel, maar is toch allereerst een 'objectieve' toestand. Taak van de ethiek is hier dan vóór alles om een normatief concept van menszijn te ontwikkelen, te schetsen hoe menszijn 'bedoeld' is, om dan aan te geven hoe de verschillende aspecten van het menselijk bestaan (economie, politiek enz.) ingericht dienen te worden om het ideaal van menszijn optimaal te realiseren. Het economische fenomeen staat hier dus bij voorbaat binnen een ruimer, door normativiteit getekend kader. Daarom ook maakt de economische wetenschap niet toevallig en bijkomstig deel uit van het corpus van de 'moral philosophy' in zijn geheel. Zouden we het economische fenomeen 'op zichzelf willen beschouwen, los van de inbedding in die ruimere normatieve context, dan zouden we in dit perspectief op de dingen niet langer met dat fenomeen zelf van doen hebben, maar nog slechts met een residu onder kunstmatige omstandigheden, ongeveer zó als de studie van uit de levende

context uitgerepareerde organen ons slechts inzicht biedt in de residuen van het levensproces en niet in dat proces zelf. Mutatis mutandis geldt uiteraard hetzelfde voor een ten opzichte van de praktische filosofie verzelfstandigde economische wetenschap.

De emancipatie van de economie van de ethiek

Toch is die economische wetenschap als van de 'moral philosophy' geëmanciperde discipline er gekomen. Die ontwikkeling maakt deel uit van een geestesbeweging, die zich in de moderne (na-middeleeuwse) tijd over een steeds breder front doorzet. Kennissociologisch gezien gaat het hier om een ten opzichte van de premoderne kijk op de dingen nieuwe denkwijze en bewustzijnsvorm, die de aflossing van de feodale door de modern-burgerlijke samenleving begeleidt. Misschien kan die moderne denkwijze, die zich in de ontwikkeling van de moderne wetenschap, filosofie, politiek, kunst enz. spiegelt, het bondigste op de formule van de loskoppeling van werkelijkheid en idealiteit worden gebracht. Daarmee wordt dus de klassieke grondgedachte losgelaten dat de werkelijkheid in al haar verschijningsvormen ideëel gevormd is ofwel haar eigen ideaal en norm in zich draagt. De werkelijkheid wordt nu opgevat als een geheel van puur feitelijke dingen en processen, die van zich uit geen enkele normatieve dimensie bezitten en dus ook zonder beroep op normatieve gezichtspunten adequaat beschreven kunnen worden. Als er bij de omgang met die van zich uit waarde-neutrale fenomenen normatieve overwegingen in het spel komen, dan worden zij door handelende subjecten van buiten af, pas secundair dus, aan die fenomenen aangedragen. En die normatieve overwegingen stammen naar modern besef ook uitsluitend uit de sfeer van het subject, zijn behoeften, wensen en verlangens. Enige directe relatie tot of fundament in de aard der dingen hebben zij niet.

Deze nieuwe werkelijkheidsopvatting, waarbij de realiteit zoals gezegd van haar idealiteit ontdaan werd, heeft zich primair met betrekking tot de natuur doorgezet, die sinds de 17e/18e eeuw begrepen wordt als een ensemble van dode, passieve dingen zonder binnenkant. Maar zij infiltreert gaandeweg steeds meer in de levens-, mens- en maatschappijwetenschappen. In dit tableau past dan de opvatting van het economisch proces als een puur feitelijk proces met eigen wetmatigheden, en parallel daaraan de opvatting van de economische wetenschap als een discipline die zich uit de omklemming van de 'moral philosophy' losgemaakt heeft en zich tot taak stelt om de kenmerken en functiewijze van het economisch proces als puur feitelijk proces te achterhalen.

Deze eerste bepaling van de moderne economie (als proces en als wetenschap) kan nog met enkele kenmerken uitgebreid worden:

a) De eerste is dat de economie een sector van het maatschappelijk bestel is die een hoge graad van autonomie bezit. Economische processen functioneren met andere woorden in hoge mate volgens eigen immanent economische wetmatigheden, onafhankelijk van andere sectoren ('subsystemen') van het samenleven. Zij kunnen dus adequaat beschreven worden door (bijna) alleen van economische categorieën en modellen gebruik te maken. Deze kijk op de economie is door systeemtheoretische ontwerpen als die van Niklas Luhmann² nader onderbouwd. Hij beschrijft het moderniseringsproces als ontwikkeling van een stratificatorisch opgebouwde naar een functioneel gedifferentieerde maatschappij. 'De maatschappij' is in deze optiek slechts een verzamelnaam van zelfreferentiële functiesystemen, die elk een operationele autonomie bezitten

omdat zij opereren onder hun eigen binaire codering (de wetenschap van de onderscheiding van waar/onwaar, het rechtssysteem van recht/onrecht enz.). Zij nemen elkaar slechts waar vanuit hun eigen referentiekader, oefenen alleen in afgeleide zin invloed op elkaars functioneren uit en reageren hoofdzakelijk op interne storingen en niet regelrecht op de systeemomgeving. Bij Luhmann zijn op deze manier alle subsystemen quasi-autonoom. Maar zijn zienswijze is in elk geval in hoge mate representatief voor de gangbare economie-opvatting. En wat de relatie van economie en moraal betreft impliceert zijn positie dat die slechts van zeer uiterlijke en selectieve aard kan zijn: impulsen uit het morele subsysteem zullen immers in de systeem-specifieke code van de economie vertaald moeten worden om daar 'resonantie' te kunnen bewerkstelligen.

b) Aan deze in hoge mate autonome economie wordt nu, veelal onuitgesproken maar daarom in de praktijk niet minder reëel, het primaat in het sociale bestel toegekend. Met name in politiek en beleid wordt de economie de facto als motor van het maatschappelijk gebeuren behandeld. Eventueel moet zij die voortrekkersfunctie met de techniek en de daarachter staande wetenschap³ delen. Bewegende kracht van het maatschappelijk bestel is in die visie dan het zogeheten WTE-complex⁴, het complex van wetenschap, techniek en economie, die een nauwe alliantie met elkaar zijn aangegaan. Ten opzichte van de spilfunctie van de economie of van het WTE-complex komen dan de overige sectoren van de samenleving in een bijwagenrol terecht, ofwel in die van afhankelijk en volgers. Het is de nieuwe versie van het onder- en bovenbouwdenken, die in brede lagen van de huidige samenleving (ook bij liberalen bijvoorbeeld) aanhang vindt, vaak nauwelijks uitgesproken maar blijkend uit een bepaalde praktijk.

c) In het verlengde van het zojuist onder b) gezegde ligt dan de opvatting dat de kwaliteit van het menselijk bestaan allereerst een aangelegenheid is van de stand van de economie (en eventueel van techniek en wetenschap). Menselijk welzijn wordt dus vóór alles door het niveau van materiële welvaart bepaald. Dat wil zeggen dat de mens in deze zienswijze 'alleen (of tenminste hoofdzakelijk) bij brood leeft'. Voor de moderne westerse cultuur is op die manier een uitwendig concept van welzijn kenmerkend: welzijn is hier de gratificatie van behoeften en wensen die eenvoudig als gegeven beschouwd worden ('zo is de mens nu eenmaal'). Welzijnsbevordering wordt dan een kwestie van zo ruim mogelijk aan zoveel mogelijk wensen voldoen, via een steeds meer geperfectioneerd systeem van middelen. Zo'n concept van welzijn leidt er met andere woorden toe dat mensen zich met een steeds groeiend park van apparaten omgeven, dat welzijn praktisch identiek wordt met materiële welvaart en het beslag per persoon op natuurlijke hulpbronnen alleen maar de neiging tot een voortdurende toename kan vertonen.

Het paradoxale aan de situatie is daarbij dat de moderne mens zich als een wezen met oneindige behoeften en aspiraties definieert⁵ (ook daarin is de moderne cultuur uniek), dat daarom tevredenheid met de eigen situatie (en dus 'geluk') binnen dit denkkader uitgesloten is. En evenzo paradoxaal is het feit dat met de toename van de menselijke handelingsmogelijkheden de schaarste (aan grondstoffen, tijd etc., kortom aan middelen van wensbevrediging) niet af-, maar steeds toeneemt. Naarmate er meer kan, wil de moderne mens ook steeds meer. Hij is bij deze zelfdefinitie dus een inherent onbevredigbaar wezen en de moderne levensstijl van zich uit mateloos.

Wat zich in de hierboven gegeven karakterisering van de moderne economie aftekent is dat zij op veronderstellingen berust die voor de modern-westerse cultuur meer in het algemeen typerend zijn. Een cultuur krijgt zagezegd de economie die bij haar past. Iedere cultuur op haar

beurt is gekenmerkt door een ideële component, een complex van voorstellingen en ideeën ofwel een collectief schema van betekenissen, in termen waarvan de leden van de betreffende cultuur de werkelijkheid en hun eigen positie daarin interpreteren. Iedere cultuur bezit met andere woorden haar specifieke wereldbeschouwing, waaraan mensen zich in hun gedrag oriënteren - met dat laatste is meteen gezegd dat zo'n cultureel referentiekader zowel een cognitieve als een normatieve dimensie heeft. Deze twee, werkelijkheidsopvatting en stelsel van waarden en normen, zijn bovendien complementair, zij verwijzen wederzijds naar elkaar en hebben ook alleen in die betrokkenheid op elkaar betekenis.

Het moderne referentiekader

Wanneer het juist is dat de modern-westerse economie staat binnen het omvattende referentiekader van de moderne cultuur, dan is het ook zinvol om voor de nadere karakterisering van die economie en van haar relatie tot de ethiek nog een ogenblik bij dat algemene culturele betekenisschema stil te staan.

Ik zei eerder dat de opkomst van de moderne economische wetenschap, die zich ten opzichte van de 'moral philosophy' heeft verzelfstandigd en zich op het onderzoek van het economische proces als puur feitelijk proces richt, alles met het ontstaan van een nieuwe werkelijkheidsopvatting te maken heeft, waarbij realiteit en idealiteit van elkaar losgekoppeld zijn. In deze optiek is, zoals gezegd, de werkelijkheid (de 'natuur') niet langer een gemeenschap van entiteiten die hun ideaal in zich dragen ofwel normatief gevormd zijn, maar een aggregaat van dode, stomme en inerte dingen zonder eigen betekenis of waarde - op voorgang van Max Weber spreekt men in dit verband vaak over de 'onttovering van de wereld'.

Met de opkomst van dit werkelijkheidsbeeld verandert nu ook de zelfopvatting van de mens ingrijpend. Temidden namelijk van de natuur als verzameling van dode, nietszeggende dingen, die alleen maar lijdelijk de gebeurtenissen ondergaan, begrijpt de mens zichzelf als het enige actieve wezen, dat kan handelen, zelf de koers der dingen kan bepalen, kortom subject is en geen object. Dat maakt het bijzondere van zijn wezen uit, daarin is zijn unieke waarde, zijn 'waardigheid' gelegen, die alleen hij bezit. Tegelijk maakt dat hem in het rijk van de natuur tot een vreemdeling, scheidt het een zeer afstandelijke relatie tot die natuur.

Het zelfbeeld, kortom, van de mens is dat van een wezen dat naar zijn aard handelend, veranderend, ontdekkend, grensverleggend en (her)scheppend in de wereld staat. Niet voor niets begint de moderne tijd met de grote ontdekkingsreizen, waarvan de ruimtereizen het tegenwoordig vervolg zijn. Maar niet minder is de moderne wetenschap op haar manier een ontdekkingsreis. En net zo staan techniek, sport, de commercie etc. in het teken van permanente grensverlegging en innovatie. In samenhang daarmee is een basismotief van de moderne tijd de idee van de mens die nu ook zijn eigen bestaan ontwerpt. In deze optiek is hij degene die er nooit al is maar zichzelf in een onafgebroken actief leven verwerkelijkt, de rusteloze doener die het hier en nu altijd alweer voorbij is en zichzelf in zijn plannende activiteit altijd al een stap vooruit is (daarom heeft hij ook altijd haast). Daarbij is dan de natuur zijn veld van actie; zij is zijn materiaal waaraan hij zichzelf verwerkelijkt en ontplooit.

Daarmee is de overgang naar nog weer een ander grondmotief van het moderne denken, dat van een radicaal antropocentrisme, al gemaakt. Alles wordt hier immers geplaatst in het perspectief van het dienstbaar zijn aan de menselijke zelfontplooiing. Dat zou ook een omschrijving van techniek en (althans moderne) economie kunnen zijn: middelen vinden om de omgevende werkelijkheid in dienst te stellen van de realisering van de eigen wensen en

doelstellingen. De techniek betekent naar haar aard het opleggen van ons perspectief aan de dingen, betekent herinrichting van de werkelijkheid met het oog op menselijke doelstellingen. Evenzo worden in de economie de dingen gezien onder het aspect van hun nuttigheid, weer voor menselijke doeleinden.

Uiteraard is bij dit alles verondersteld dat de natuur zich voor zo'n herinrichting en nutsbeschouwing leent, met andere woorden dat zij stuurbaar, kneedbaar, kortom maakbaar en exploiteerbaar is. Dat volgt echter uit de opvatting dat de natuur uit inert en willoos materiaal bestaat. Aan die manipuleerbaarheid van de natuur aan de object-kant beantwoordt dan aan de subject-kant dat de mens zichzelf realiseert door zijn stempel aan de dingen op te drukken. Nog één grondtrek van het modern-westerse voorstellingskader dient hier genoemd te worden, in de laatste alinea werd hij al aangeduid, namelijk een instrumentele denkwijze. Als de menselijke zelfontplooiing geacht wordt te verlopen via de herinrichting en uitbating der dingen overeenkomstig onze wensen, doelen en nutsopvattingen, dan betekent dit dat in de techniek en de economie de sleutel tot die zelfontplooiing (ofwel het 'geluk') ligt. Het volle gewicht bij het streven naar een 'goed leven' komt hier dus op het domein van de middelen te liggen. En een geheime vooronderstelling van onze cultuur is dat iedere vooruitgang in de sfeer der middelen min of meer automatisch welzijnsbevorderend werkt. Daarom wordt koortsachtig aan de uitbouw van het arsenaal van middelen gewerkt, worden steeds nieuwe dimensies van de werkelijkheid in regie genomen (kern-, gen-, informatietechnologie etc.), wordt het nutsregiem steeds radicaler doorgevoerd, zonder dat men zich kritisch afvraagt, ten eerste of daarmee de beoogde bevordering van het welzijn inderdaad gediend is, en ten tweede of de natuurlijke systemen op deze ingrepen, die steeds grootschaliger worden, op steeds diepere lagen van de realiteit aanzetten en een steeds hoger niveau van grondstoffenverbruik inhouden, berekend zijn (quod non). Met het bovenstaande zijn de coulissen klaar gezet voor het poneren van drie in de inleiding al aangeduide stellingen:

1. De eerste is dat een cultuur die er een werkelijkheidsopvatting, zelfdefinitie van de mens, instrumentalistische denkwijze, uiterlijk welzijnsbegrip etc. op na houdt zoals zojuist geschetst, een levensstijl zal praktiseren die inherent en niet bij toeval onduurzaam is. De milieucrisis moderne stijl is, anders gezegd, geen bedrijfsongeval van de moderne samenleving, maar daarin voorgeprogrammeerd. Die samenleving valt daarom ook niet met bijsturen en opvangen van ongewenste neveneffecten binnen de bestaande kaders duurzaam te maken. Een duurzame samenleving zal dus, zoals eerder gezegd, een *ander type* samenleving moeten zijn met een wezenlijk andere wereldbeschouwing of 'ideologie' (het is een sprookje dat we het stadium van de ideologieën gepasseerd zouden zijn, een sprookje dat er op berust dat de heersende ideologie zoals boven beschreven niet als zodanig herkend wordt).

2. Het globaliseringsproces zoals het momenteel over de aardbol spoelt, waarbij het hoofdaccent op de economie en het vrije functioneren van de economische krachten ligt, betekent de export van de 'western way of life', betekent met andere woorden de export van een naar haar aard onduurzaam type samenleving. Om die reden (en een aantal andere, want het mondialiseringsproces in zijn huidige gedaante heeft nog een serie andere uiterst bedenkelijke effecten zoals het democratisch tekort) zal die globalisering drastisch bijgestuurd moeten worden. Daarbij zullen de nu schromelijk verwaarloosde politieke, sociale, culturele en ecologische aspecten bij de maatschappelijke veranderingsprocessen veel nadrukkelijker in de beschouwing betrokken moeten worden, en zal althans in economisch opzicht het accent weer

veel sterker in de richting van regionalisering in plaats van mondialisering verlegd moeten worden.

3. Boven werd al kort aangeduid dat de cognitieve en de normatieve dimensie van de wereldbeschouwing van een cultuur complementair ten opzichte van elkaar zijn. In de ethiek spiegelen zich met andere woorden de veronderstellingen die aan de betreffende werkelijkheidsopvatting ten grondslag liggen, en vice versa. Daarmee is duidelijk dat een ethiek die blijft vasthouden aan werkelijkheids- en zelfdefinities die voor het gangbare referentiekader kenmerkend zijn (de denkwijze dus die voor het huidige milieubedrijf de loper uitgelegd heeft), tot krachteloosheid gedoemd is. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor een ethiek die rond de notie van het rentmeesterschap gebouwd is, waarvan veelal sprake is in ontwerpen van een christelijke milieuethiek. Hoe goed de bedoelingen achter die idee ook zijn, zij blijft belangrijke premissen delen met het dominante westerse denkschema. Veel perspectiefrijker is een ethiek die als centrale categorie verbondenheid (met de niet door de mens geschapen werkelijkheid) heeft, waarin uiteraard de bijbehorende werkelijkheidsopvatting moet worden meegedacht.

Het vervolg van dit artikel is gewijd aan een nadere toelichting van deze drie stellingen.

De inherente onduurzaamheid van de moderne samenleving

Wat de eerste stelling betreft valt te constateren dat de milieudegradatie onverminderd doorgaat, ondanks de maatregelen die genomen worden (of die wel afgesproken worden maar grotendeels papier blijven). De feiten zijn bekend, maar ter bepaling van de gedachten toch enkele gegevens: het broeikaseffect, waarvan het antropogene karakter steeds aannemelijker wordt, zal voor aanzienlijke verschuivingen van de klimaatgordels zorgen met alle gevolgen van dien (bijvoorbeeld het ongeschikt worden van uitgestrekte gebieden voor landbouw; bij zoiets vergeleken zijn de casus belli uit vroegere eeuwen futilliteiten).⁶ Het zal verder een toename, zowel in frequentie als in heftigheid, van stormen, cyclonen en andere natuurrampen met zich meebrengen, een voor vele kustlanden catastrofale stijging van het zeewaterniveau (Bangladesh bijvoorbeeld verdwijnt grotendeels van de kaart, maar ook delen van ons land zijn niet veilig), een expansie van tropische ziekten⁷, een toename van perioden van grote droogte en dergelijke. De verwoestiging van land en zee (dat laatste onder meer door de steeds industriële opererende visserij), gaat onverminderd door. De afgelopen veertig jaar is volgens de wereldlandbouworganisatie, de FAO, wereldwijd bijna eenderde van het landbouwareaal door erosie, verzilting en dergelijke verloren gegaan. Zelfs een waterland als Nederland lijdt aan verdroging. De vrees is gewettigd dat in de komende eeuw een steeds nijpender tekort aan zoet water grote delen van de mensheid parten zal spelen en oorzaak van slepende conflicten zal zijn. In steeds sneller tempo verdwijnen planten- en diersoorten van de aardbodem, de schattingen lopen van 70 soorten per dag (of 3 per uur, elke 20 minuten één dus) tot 140 soorten van alleen al ongewervelden per dag - dat is vele malen sneller dan de natuurlijke processen van het komen en gaan van soorten.⁸ Van vele grote zoogdieren, zoals de Siberische tijger, de Wisent en de orang-oetan zijn de populaties geminimaliseerd, doordat er voor hen, in het wild althans, door het verdwijnen van hun habitat geen plaats meer is op deze planeet. Voeg daarbij de aantasting van de ozonlaag⁹, de dreigende uitputting van voorraden brandstoffen, mineralen enz., de vervuiling van de bodem te land en die van rivieren en zeeën door het dumpen van giftig afval, überhaupt het steeds voortgaande groeien van de afvalberg - een

opsomming die nog geruime tijd zou kunnen worden voortgezet¹⁰ - en de betiteling 'milieucrisis' voor deze stand van zaken is allerminst overdreven.

Uiteraard zijn er successen geboekt bij de bestrijding van het milieubederf, bijvoorbeeld bij het schoner maken van de lucht en de oppervlaktewateren en het terugdringen van de verzuring. Maar het betreft daar het lager hangende fruit waar relatief makkelijk bij te komen valt. Het hoger hangende (het tegengaan van het broeikas-effect, de verwoestijning, de achteruit hollende biodiversiteit enz.) lijkt hardnekkig buiten bereik te blijven. In ieder geval met betrekking tot deze onhandelbare onderdelen van het milieuprobleem is het gangbare milieubeleid (nationaal zowel als internationaal) weinig meer dan symptoombestrijding.

Dat ligt ten dele aan een gebrek aan politieke en maatschappelijke wil. Het schort zolangzamerhand niet aan uitingen van goede intentie (Rio '92; Kyoto enz.). Maar op het moment dat het op verzilvering van de afspraken aankomt, wordt er niet thuis gegeven, zoals bijv. de Rio +5-conferentie van 1997 en onlangs nog weer de mislukte Haagse klimaatconferentie pijnlijk zichtbaar maakten.

Het ligt echter niet alleen en mogelijk zelfs niet primair aan een gebrek aan politieke en maatschappelijke wil. M.i. is de eigenlijke blokkerende factor een gebrek aan inzicht in de werkelijke aard van de problematiek. De oorzaken van de milieucrisis worden op een te oppervlakkig niveau gezocht en opgevat als groeistruipen van het sociale bestel, die indien verstandig aangepakt van voorbijgaande aard zijn, die kortom zonder fundamentele ingrepen in het systeem te verhelpen zijn.

Maar als de processen zich weinig aantrekken van onze pogingen tot beïnvloeding, dan valt er moeilijk aan de conclusie te ontkomen dat het beleid op een inadequate analyse gestoeld is. En mijn stelling (en die van vele anderen) is dat dat inderdaad het geval is. Als het namelijk zo is dat een aantal ontwikkelingen op milieugebied samenhangen met de logica van het maatschappelijk bestel, dan wordt het uitzichtloos die ontwikkelingen te willen ombuigen terwijl de logica van het systeem onverlet blijft. Die logica ligt opgesloten in het referentiekader dat voor de moderne cultuur kenmerkend is, zoals ik dat boven kort beschreven heb. Een cultuur, kortom, die de natuur 'onttoverd' heeft tot een arsenaal van hulpbronnen en materialen die naar believen voor gebruik beschikbaar zijn, die van een zelfdefinitie van de mens uitgaat als een wezen dat op permanente grensverlegging en innovatie aangelegd en door oneindige aspiraties gekenmerkt is, die verder door een opvatting van welzijn geleid wordt waarbij dit voornamelijk afhankelijk is van het gegeven zijn van uiterlijke voorwaarden van materiële aard, zo'n cultuur kan niet anders dan denken (en handelen!) in termen van exploitatie en groei.

Deze tendensen, waarvan 'het milieuprobleem' één van de bedenkelijke neveneffecten is, liggen bijgevolg diep in de structuur van het systeem verankerd. Die neveneffecten te willen terugdringen terwijl het systeem gewoon doorfunctioneert, is dus zwemmen tegen een zeer sterke stroom in. Geen wonder dat men eerder stroomafwaarts drijft dan tegen de stroomrichting in vorderingen maakt. Dat wordt door milieurapportages van diverse organisaties bevestigd. Zo stelt het Europese Milieu-agentschap (EMA) in zijn eerste Europese milieuverkenning (juni 1999) vast dat ondanks 25 jaar milieubeleid de kwaliteit van het milieu in de Europese Unie niet wezenlijk verbeterd en in een aantal opzichten zelfs verslechterd is. Het schrijft dat toe aan de voortgaande groei (!) van een aantal economische sectoren, met name verkeer en vervoer, energie, landbouw, toerisme en huishoudelijke consumptie. De prognose van het EMA is dat het energieverbruik ondanks efficiëntere toepassingen tot 2010 met vijftien procent zal toenemen, het personenvervoer met dertig procent zal groeien, het vrachtverkeer met vijftig procent en de toeristische sector met eveneens vijftig procent.

Door de groei van het verkeer en de stijging van het energieverbruik neemt ook de uitstoot van kooldioxide toe. De uitwerp van broeikasgassen überhaupt zal niet met acht procent afnemen, zoals de bedoeling is, maar met zes procent stijgen. Groei bepaalt kortom het beeld. Maar iets anders viel ook nauwelijks te verwachten, daar groei immers de sleutelcategorie van de economie westerse stijl is, de maatstaf ook waaraan de 'gezondheid' of het kwakkelen van de nationale of internationale economie wordt afgemeten. Zoals gezegd vloeit dit onmiddellijk uit de logica van het economisch systeem, alsmede uit de algemeen culturele premissen waarbinnen dat systeem functioneert, voort.

De modern-westerse cultuur kan op belangrijke verworvenheden bogen, zoals de moderne wetenschap, de instituties van rechtsstaat en democratie, de uitbanning van hongersnoden etc. Maar niet minder in het oog springend zijn zo langzamerhand de schaduwzijden: de verkilling en verharding van de tussenmenselijke relaties, de spirituele verarming en - daar gaat het hier om - de ecologische crisis. De westerse levensstijl betekent een niveau van belasting van de natuurlijke omgeving die de draagkracht ervan te boven gaat. Anders gezegd, de westerse mens is met zijn leefwijze een maat te groot geworden voor de natuur. De Canadese ecooloog William Rees¹¹ berekende dat als iedereen een westerse levensstandaard had, we er vier aardbollen bij zouden moeten hebben. Met de woorden van Rees: de ecologische voetafdruk van de westerse mens is veel te groot geworden. Bijvoorbeeld gebruikt Nederland voor zijn consumptie een gebied dat vijftien maal ons land is. De voetafdruk van de Canadezen is nog weer anderhalf keer die van de Nederlanders, die van de Amerikanen zelfs ruim twee maal zo groot.

Volgens het rapport 'Global Environment Outlook 2000' (GEO-2000) van de UNEP, de milieufunctie van de Verenigde Naties, zouden de geïndustrialiseerde landen het gebruik van natuurlijke hulpbronnen met negentig (!) procent moeten reduceren om de zogeheten derde-wereld-landen de kans te geven hun armoede te overwinnen. Het rapport roept de rijke landen dan ook op tien keer minder te consumeren. Dat is gezien het eerder gezegde onder de huidige condities een volstrekte fictie. Wil het dat niet blijven, en dat is uit duurzaamheidsoverwegingen een absoluut vereiste, dan is daarvoor een trendbreuk nodig, de omschakeling naar een ander sociaal systeem dat zich oriënteert aan een ander betekenischema met een andere werkelijkheidsopvatting, zelfdefinitie, notie van welzijn etc., daarmee ook leidend tot andere patronen van produceren en consumeren, of breder een andere levensstijl.

Het bankroet van het economische ontwikkelingsmodel

Wat er feitelijk gebeurt is echter eerder het tegendeel. Tot ongeveer de Tweede Wereldoorlog was het modern-westerse maatschappijtype immers slechts kenmerkend voor heel bepaalde regio's van de wereld, globaal de meer noordelijke Europese landen en Noord-Amerika, terwijl in niet-westerse landen, het Iran van vóór de islamitische revolutie bijvoorbeeld, hooguit een kleine bovenlaag zich aan de westerse levensstijl spiegelde. Het overgrote deel van de wereld leefde met andere woorden in niet of slechts heel gedeeltelijk gemoderniseerde samenlevingen. Zeker hebben westerse staten pogingen gedaan een aantal van die maatschappijen voor westerse handel open te leggen¹², al met al met een slechts beperkt resultaat. Het kolonialisme van de 16e tot aan zijn hoogtepunt in de 19e eeuw is toch vooral een politieke vorm van mondialisering geweest, die op het reilen en zeilen van de betreffende maatschappijen maar beperkt invloed gehad heeft.

Na de Tweede Wereldoorlog kan men zeggen dat de verwesterlijking en modernisering steeds bredere kringen over de aardbol getrokken hebben. Weliswaar moeten modernisering en verwesterlijking niet gelijkgesteld worden. Maar in feite is dat van westerse zijde lange tijd wel gebeurd. Dat betekende onder meer dat het westen zich als model beschouwde voor de processen die de zogeheten derde- (en nu ook tweede-) wereldlanden moesten doormaken om tot de toestand van 'ontwikkeling' te komen. Daarbij functioneerde de economie in alliantie met de techniek als locomotief van het maatschappelijk gebeuren en werd 'ontwikkeling' gedefinieerd in termen van groei van het BNP, en wel zó dat die groei in staat is zichzelf te onderhouden ('self-sustaining/self-reliant growth'). Ontwikkeling dus als een primair economisch (en technisch) proces.

Eén van de meest uitgesproken aanhangers van die opvatting was zoals bekend Walt Rostow met zijn 'stages of growth' -model. Hij ging er van uit dat met behulp van een rationele planning van hulpbronnen en een adequaat niveau van investering van kapitaal "in a decade or two both the basic structure of the economy and the social and political structure of the society are transformed in such a way that a steady rate of growth can be, therefore, regularly sustained."¹³ Het had te denken moeten geven dat de 'ontwikkeling' van het merendeel van de derde- (en nu tweede-) wereldlanden in het geheel niet volgens Rostows model en binnen de door hem genoemde termijn verliep. Weliswaar werd er in een aantal van die landen, en dan vaak onder de druk van van buiten opgelegde ontwikkelingsstrategieën, groei bereikt. Maar de kosten waren schrikbarend:

- 1) Die groei kwam zeer onevenwichtig terecht bij slechts een kleine bovenlaag, terwijl daartegenover een massale verpaupering van grote delen van de bevolking stond. Zeer open was daarover eens Emilio Garrastazu-Medici, president van Brazilië van 1969 tot 1974, toen een journalist hem vroeg wat hij van het 'economische wonder' van Brazilië vond met een groei van het BNP van meer dan tien procent. Antwoord: "Het wonder is goed voor Braziliës economie, maar slecht voor zijn bevolking".¹⁴
- 2) Ontwikkeling (naar het economisch model) heeft in het algemeen gefaald de werkloosheid terug te dringen.
- 3) De opgelegde groei-strategieën hebben tot astronomische schulden en een sterke afhankelijkheid van buitenlandse instanties en corporaties geleid.
- 4) Zeer pijnlijk voor grote groepen mensen is de desintegratie van hun leefgemeenschappen met hun specifieke levensstijl, kijk op de dingen, waardenpatronen, kortom hun sociaal-culturele systeem, in termen waarvan zij hun identiteit, levensbestemming e.d. definiëren. Dat dit een zware wissel trekt op het gevoel van eigenwaarde van de betrokkenen is maar al te begrijpelijk. Allerlei vormen van fundamentalisme, rechts-extremisme e.d. hebben hier waarschijnlijk een vruchtbare voedingsbodem.
- 5) Tenslotte heeft het sterk economisch getinte globaliseringsproces, zoals het momenteel over de wereld golft, door een veel te groot beslag op de milieugoederen tot een gigantische ecologische schade geleid. Ik kom daarop terug.

Echte in tegenstelling tot schijnbare ontwikkeling

Peter Berger¹⁵ heeft indertijd een verhelderend onderscheid gemaakt tussen drie begrippen die bij de ontwikkelingsproblematiek een rol spelen, namelijk 'groei', 'modernisering' en

'ontwikkeling' zelf. 'Groei', zo zegt Berger, is een economische categorie en staat voor de toename van de materiële welvaart of rijkdom van een land, gemeten in termen van de totale economische productie van dat land, ofwel van het gemiddelde product, omgerekend dus per hoofd van de bevolking. 'Modernisering' is een sociologische categorie, die duidt op een proces van omvattende transformatie van een maatschappij als begeleidingsverschijnsel van de overgang op een technologische productiewijze. Indicatoren, of zoals Berger zegt, dragers van het moderniseringsproces zijn primair een technologische productiewijze en een rationeel-bureacratistische organisatie van de samenleving, en secundair fenomenen zoals urbanisatie, sociale mobiliteit, massa-educatie en -communicatie e.a. Aan deze meer objectieve verschijnselen beantwoordt aan de subject-kant een bepaalde mentaliteit en houding, namelijk die van de ingenieur en manager, die processen benaderen onder het gezichtspunt van maakbaarheid, stuurbaarheid, calculeerbaarheid en efficiency.

Deze twee categorieën, zo zegt Berger, kunnen waarde-neutraal gedefinieerd en gehanteerd worden. Ongeacht hun politieke en anderszins 'ideologische' achtergrond kunnen discussiepartners het eens worden over de vraag of en in welke mate zich groei en modernisering in een bepaalde samenleving voordoen. Dat is echter niet zo voor 'ontwikkeling'. Daarmee is gezegd dat groei en modernisering, hoewel zij naar Bergers mening noodzakelijke ingrediënten van ontwikkeling zijn (zelfs daarover valt te discussiëren), op zichzelf niet toereikend zijn om van ontwikkeling te kunnen spreken. 'Ontwikkeling' is namelijk een ethisch-politieke categorie en bezit daarmee een duidelijk evaluatieve lading. Zij zou omschreven kunnen worden als een proces van geplande sociale verandering waarvan het doel is "to improve the human condition".

Het begrip 'ontwikkeling' is dus zonder een conceptie van menselijk welzijn niet te definiëren. Welzijn op zijn beurt is een meerdimensionaal begrip, dat uiteraard de bevrediging van een aantal basisbehoeften (voedsel, kleding, woning e.d.) omvat. Maar het betekent daarnaast leven in een vriendelijk en veilige omgeving; voldoening vinden in je werk, überhaupt met zinnige dingen bezig zijn waar men zichzelf in kwijt kan en daar intens plezier aan beleven; leven in warme tussenmenselijke relaties met familie en vrienden; door anderen (niet in de laatste plaats als burger door de regeerders) au sérieux genomen worden en daaruit een gevoel van eigenwaarde putten; in een redelijk intact zinkader leven en daaraan zijn geestelijke identiteit ontlenen.

Lang niet alles wat ontwikkeling heet is dus ook ontwikkeling. Het kan met andere woorden heel goed zijn dat er een proces met de kenmerken van groei en modernisering plaats vindt, terwijl het onmogelijk als toename van de kwaliteit van leven geduid kan worden, als het namelijk met grootschalige ontregeling van de sociale structuren, anomie, toename van het geweld en dergelijke gepaard gaat en als door erosie van de zinstructuur (die van de plaatselijke religie bijvoorbeeld) gevoelens van vervreemding en ontheemdheid om zich heen grijpen. Iets dergelijks geldt vanzelfsprekend ook, wanneer de natuurlijke omgeving waarin men zich thuis voelde, door grootschalige industrieprojecten zoals de bouw van grote rivierdammen, de winning van olie en andere delfstoffen tot onherkenbaar wordens veranderd wordt. En uiteraard geldt dat wanneer door de aantasting van de natuurlijke leefomgeving door de vervuiling van lucht, bodem en water, door stank of straling, door het verdwijnen van de gangbare middelen van bestaan (door een sterke teruggang van de visstand bijvoorbeeld) de kwaliteit van leven ernstig in het gedrang komt.

Ontwikkeling kortom is een proces waarin groei en modernisering aan gezichtspunten van welzijnsbevordering gebonden worden. Dat betekent op zijn minst tweërlei: a) dat de betref-

fende landen of groepen greep dienen te hebben op de mate, het tempo en de vorm van groei en modernisering, omdat zij de enigen zijn die oordeelsbevoegd zijn of iets als toename van welzijn beschouwd kan worden; en b) dat de economie (en de techniek) onder het primaat van de politiek dienen te blijven. En weer: wat wij in werkelijkheid zien gebeuren is eerder het omgekeerde. Doordat landen, in meerdere of mindere mate van buiten af gedwongen, hun grenzen voor het internationale economische verkeer openen en op productie voor de export overschakelen, leveren zij zich aan een proces van maatschappelijke verandering uit waarin eenzijdig economische gezichtspunten en belangen maatgevend zijn. De economische sector is dus niet langer ingebed in een meer omvattende politieke, sociale, juridische en culturele orde, maar dwingt de rest van het sociale systeem tot een min of meer abrupte omschakeling. Omdat de verschillende sectoren van het maatschappelijk bestel hun eigen ritmen hebben, het uitkristalliseren van nieuwe denkwijzen, normen, instituties e.d. veel meer tijd neemt dan de introductie van nieuwe vormen van economie of techniek, kan het niet anders dan dat een gedictieerd primaat van de economie een sociaal-culturele schemertoestand scheidt met alle ontregeling en destabilisering van dien. Ook aan de politiek, die trouwens alleen kan functioneren bij de gratie van een redelijk intact sociaal-cultureel systeem, ontglijdt in zo'n situatie de controle. In verscheidene landen delen de facto buitenlandse instanties en corporaties de lakens uit.

Globalisering in haar huidige vorm betekent echter precies dit dat door liberalisering, deregulering, het wegnemen van belemmeringen voor vrijhandel, de economie steeds onafhankelijker van de politiek kan opereren en dat zij zich van landsgrenzen, cultuurverschillen e.d. steeds minder aan te trekken heeft. Dit alles, zoals gezegd, vanuit het westers-liberale axioma dat het vrij functioneren van de economie de beste garantie voor menselijk welbevinden is, ofwel dat wanneer er maar eenmaal een bepaald niveau van materiële welvaart gecreëerd is de rest 'vanzelf' volgt.

De geschiedenis van het ontwikkelingsbeleid had anders moeten leren. Zoals eerder gezegd werd aanvankelijk na de Tweede Wereldoorlog ontwikkeling als kwestie van economie (en techniek) gezien. Steeds meer is men echter gaan inzien dat ontwikkeling uiteraard óók een aangelegenheid met een economische en technische dimensie, maar daarnaast toch allereerst een omvattend politiek, sociaal en cultureel proces is. Dit omdat de economie steeds binnen bredere politieke, sociale en culturele kaders functioneert. Anders gezegd, de economie functioneert bij de gratie van het gegeven zijn van een veelheid van voorwaarden van niet-economische aard¹⁶, zoals politieke stabiliteit (tegenover politieke onrust en gewelddadigheid als afbreuk doende factoren), een klimaat van onkreukbaarheid (in plaats van corruptie), een actieve (of juist passief-indolente) houding van de bevolking, een mentaliteit van degelijkheid (of juist van slordigheid en ongeïnteresseerdheid: de dingen doen 'met de Franse slag'), vertrouwen van de bevolking in het maatschappelijk proces, een goed functionerend rechtsstelsel, een goed onderwijssysteem, enz. enz.

Als echter het functioneren van de economie afhankelijk is van heel een reeks van factoren van politieke, sociale en culturele aard, dan zijn er tenminste evenzovele vormen van economie als er verschillende politieke, sociale en culturele systemen ofwel stijlen van leven zijn; er kan met andere woorden geen sprake zijn van één algemeen geldig economisch model, tenzij het afgedwongen wordt en dan onvermijdelijk tot ontsporing leidt. En ten tweede moet de modern-westerse idee van de zelfstandigheid van de economie (of van de monetaire sector, zie het Verdrag van Maastricht) als een fictie, en wel als een uiterst heilloze, beschouwd worden. Wat wij dan ook zien is dat de vrijheid van de economie (door liberalisering, deregulering e.d.) een

politieke beslissing is. Wij *maken* de economie vrij vanuit het geloof dat zij de sleutel tot het menselijk welzijn vormt. Daarmee slaat die politiek zich de mogelijkheid uit handen - of wordt zij haar uit handen geslagen - om een omvattend op de bevordering van welzijn (volgens de eigen definitie) gericht beleid te voeren. Dat betekent twee dingen: a) dat vele landen of groepen gedwongen worden volgens het welzijnsconcept van anderen te leven, van diegenen namelijk die welzijn in termen van materiële welstand definiëren en bereid zijn daarvoor schrale en vluchtige sociale relaties, een hoge psychische druk door werklast, scherpe concurrentieverhoudingen e.d. te accepteren; en b) dat de niet-economische componenten van welzijn, voorzover zij geen tastbaar economisch belang dienen of daarmee zelfs op voet van gespannenheid staan, aanhoudend gevaar lopen naar de marge gedrongen of geheel buiten beeld geschoven te worden.

Zo zien we dat wettelijke maatregelen van regeringen ter bescherming van gezondheid en milieu, bijvoorbeeld door de invoer van vervuilende of schadelijk geachte producten te verbieden of te beperken, door bindende uitspraken van de WTO buiten werking worden gesteld. Zulke wetten worden door de arbiters van de Wereldhandelsorganisatie als 'non-tarifaire belemmeringen' en 'obstakels' voor de vrijhandel beschouwd. Bijvoorbeeld heeft de WTO de bescherming van bedreigde zeedieren illegaal verklaard. Zij heeft de Amerikaanse wetgeving voor schonere lucht onder druk gezet door aan de Venezolaanse olie-industrie toestemming te geven in de Verenigde Staten vervuilde benzine te verkopen. Canada heeft bij de WTO een klacht tegen Frankrijk lopen, omdat dat land, samen met negen andere Europese landen, weigert asbest toe te laten. De Wereldhandelsorganisatie heeft het verbod van de Europese Unie op import van Amerikaans vlees dat met mogelijk kankerverwekkende hormonen behandeld is onwettig verklaard. Uit vrees dat een voorgenomen verbod op met dierproeven geteste cosmetica niet WTO-conform zou zijn, heeft de EU van wetgeving op dit gebied afgezien. Enz., enz. Het is duidelijk dat de beleidsruimte van landen op de terreinen van volksgezondheid, dierenwelzijn en milieu in het algemeen door het vigerende vrijhandelsstelsel sterk ingeperkt is. Ofwel, nogmaals, het is duidelijk dat de politiek zichzelf de instrumenten voor een afgewogen beleid van welzijnsbevordering, waarbij alle componenten daarvan tot hun recht komen, in hoge mate uit handen geslagen heeft door aan de belangen van de economie eenzijdig prioriteit te geven.

Het milieu als verliezer van het economische globaliseringsproces

Boven bleek al dat het milieu door deze ontwikkeling één van de grote verliezers is. Dat kan ook niet anders. De economie vraagt immers tastbaar rendement op afzienbare termijn. Maar wat betekent in die termen het dierenleed van dolfijnen die zich in de niet aangepaste netten van tonijnvissers verstrikken? Of wat betekent het uitsterven van een paar honderd diersoorten meer of minder? Of stel dat één van de scenario's in een recent WNF-rapport¹⁷ over klimaatverandering werkelijkheid wordt, namelijk dat als gevolg van een plotselinge omslag in het klimaat door het broeikaseffect de ijskap van West-Antarctica smelt. Dat proces zou naar schatting een periode van 500 tot 700 jaar in beslag nemen. Daarmee ligt het buiten het gezichtsveld van de economie, is het economisch gezien irrelevant. Een politiek echter die verantwoord met de belangen van allen omgaat, dus ook met die van latere generaties die op grote schaal met de gevolgen van ons handelen te maken krijgen, zo'n politiek kan niet anders dan de mogelijkheid

van zulke zeer onwenselijke ontwikkelingen serieus nemen en er met adequaat beleid op reageren.

Vanuit economisch gezichtspunt verschijnt het milieu (evenals trouwens gezondheidszorg, onderwijs, cultuur überhaupt, zie boven) slechts zeer selectief en vertekend in beeld. Een ontketende globaliserende economie richt dan ook op mondiale schaal gigantische schade aan - men denke aan het broeikaseffect, de verwoestijning van land en zee, het kappen van de tropische regenwouden, enz. Het is bijna overbodig te vermelden dat er zich, ook los van de globalisering, op vele plaatsen in de wereld grote milieuproblemen hebben voorgedaan. Zo hebben de Verenigde Staten al voor het tijdperk van de globalisering rooibouw gepleegd op hun bossen; de globalisering heeft echter een nieuwe en sterke impuls gegeven aan de overmatige exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen.

Een voorbeeld – uit vele – van de schade die aan het milieu is aangericht, is de beschrijving van de desolate economische toestand in Taiwan, die Walden Bello en Stephanie Rosenfeld in hun boek *Dragons in Distress: Asia's Miracle Economies in Crisis* (1990) hebben gegeven. Het is de bekende geschiedenis van omvangrijke houtkap met erosie als resultaat, vervuiling van grond- en oppervlaktewater door het overmatig gebruik van pesticiden en het dumpen van industrieel afval (in die mate dat het rivierwater in de omgeving van een olieraffinaderij brandbaar is), van bodemverontreiniging door zware metalen, van ernstige luchtverontreiniging enz. De voorschriften, als die er zijn, worden voortdurend ontdoken. "Theoretically", aldus Goldsmith naar aanleiding van deze beschrijving, "once Taiwan has achieved a certain level of GNP, it might afford to install technological equipment to mitigate the destructiveness of the development process. However, with the advent of the global economy, competitiveness has become the order of the day. This has meant the elimination rather than the application of regulations, including environmental regulations, that increase costs to industry."¹⁸

Analoge verhalen zouden over de toestand in vele delen van de wereld te vertellen zijn, bijvoorbeeld in Maleisië, Kenia, Rusland (men denke aan de van olie vergeven taiga's in Siberië of aan de troosteloze vlakten rond het door afdamming van rivieren sterk geslonken Aral-meer), in India, China, Mexico, enz. Het beeld kortom is dat van een natuurlijke leefomgeving die op talloze plaatsen ter wereld in een slechte tot ronduit desolate toestand verkeert. Maar dat kan ook niet anders, wanneer het milieu steeds weer als sluitpost van een eenzijdig door economische belangen gedomineerd maatschappelijk proces fungeert. En dat weer is de logische consequentie van een manier van leven, de modern-westerse dus, die zich aan een referentiekader oriënteert waarvoor, zoals eerder beschreven, een 'onttoverd' werkelijkheidsbeeld, een door activisme en oneindige aspiraties getekend zelfbeeld, een sterk materialistisch getint welzijnsbegrip e.d. kenmerkend zijn. De eerste stelling was dat een maatschappij-type dat zich naar zo'n voorstellingswereld richt, inherent onduurzaam is (zichzelf dus op termijn opblaast). De tweede stelling is nu dat dit maatschappij-type in het globaliseringsproces zoals het zich nu afspeelt, van steeds grotere delen van de wereld bezit neemt en daarmee tegelijk de haar eigen onduurzaamheid als exportartikel afzet.

De rol van de ethiek

Kan er, hier aangekomen, nog van enige rol van de ethiek sprake zijn? Niet, als het ethische verhaal hier nog zou moeten beginnen. Dat zou trouwens precies de tweedeling van economie en ethiek zijn, waarvan aan het begin van dit artikel sprake was, van twee min of meer gesloten 'discoursen' dus, elk met zijn eigen benaderingswijze en idioom, die elkaar ook slechts aan de

grens raken. De economie zou dan over de feiten gaan, met betrekking waartoe de ethiek geen competentie bezit. Haar domein zou dat van de normen zijn, die secundair aan die feiten aangedragen worden. Maar door deze opdeling van competenties te accepteren zou de ethiek zichzelf in een tamelijk machteloze positie laten manoeuvreren, waarin het hooguit om wat bijsturen binnen smalle marges kan gaan.

Het ethische verhaal begint dan ook niet pas hier, maar heeft al steeds door de voorgaande beschouwingen heen geklonken, bijvoorbeeld wanneer het om het (vaak maar zeer gedeeltelijk geëxpliciteerde) welzijnsconcept ging. Iedere ethiek, of zij dat nu erkent of niet, rust op bepaalde aannamen met betrekking tot de aard van de werkelijkheid (en het menselijk zelf), zoals zij ook samenhangt met een bepaald rationaliteitsconcept. Daarmee hebben wij de drie hoofdtakken van de filosofie voor ons, zoals die al in de oudheid werden onderscheiden, namelijk fysica, logica en ethica, ofwel de leer omtrent de werkelijkheid, omtrent het kennen en omtrent het goede leven en juiste handelen. Methodisch, zo is de gedachtegang, is het zinvol deze drie disciplines te onderscheiden, omdat het om verschillende soorten kwesties gaat. Maar de onderscheiding betekent geen scheiding. Integendeel horen de drie beschouwingwijzen bijeen, veronderstellen zij elkaar en zijn zij takken van de ene boom der filosofie. En inderdaad zijn er geen diepgaande en zeer technische analyses voor nodig om te zien dat bij Aristoteles, de Stoïcijnen, Epicurus, Spinoza, Pascal, Kant en Fichte, om slechts een greep te doen, werkelijkheidsleer, epistemologie en ethiek samen één filosofisch complex vormen en wederzijds op elkaar betrokken zijn. Een ethisch stelsel kortom dat het zonder metafysische (en antropologische) en kentheoretische ingrediënten meent te kunnen stellen, is als een plant zonder wortels en zonder aarde waaruit zij haar voeding betreft. Bovendien zou een nadere inspectie uitwijzen dat die ingrediënten er wel degelijk zijn, alleen verzwegen en ongerefleeteerd.

De moderne ethiek in haar twee hoofdvormen van Kantianisme en utilisme heeft nu inderdaad gepoogd, zich van metafysische (vooral religieuze) premissen onafhankelijk te maken. Bij nader toezien gaan zij echter beide uit van het boven beschreven moderne referentiekader met zijn opvatting van een 'waardeloze' werkelijkheid, een status aparte voor de mens (zo met name het Kantianisme), een bepaald (aan de wetenschappen afgelezen en bij het utilisme met name calculatief) rationaliteitsconcept, e.d. En een nadere analyse van het moderne vrijheidsbegrip, de normatieve sleutelidee van de modern-westerse cultuur, laat zien dat die idee zich slechts binnen het moderne referentiekader, inclusief de daarvoor kenmerkende werkelijkheids- en zelfopvatting, zinvol laat denken.¹⁹

Daarom laat een ethiek die aan de vraag naar de werkelijkheids- en zelfopvatting en naar het gehanteerde rationaliteitsconcept als ethisch irrelevant voorbijgaat, zich belangrijke assumpties voor de normatieve reflectie eenvoudig voorgeven en heeft zij daarmee fundamentele beslissingen met betrekking tot de aard, inhoud en reikwijdte van eventuele normen al getroffen. Een werkelijk hout snijdende ethische kritiek van gangbare normen en gedragswijzen zal zich op het hele daarachter staande oriëntatiekader moeten richten. En een alternatief ethisch ontwerp zal, opnieuw, moeten pogen de contouren van een referentiekader met al zijn hoofddimensies te schetsen.

Nog een laatste opmerking in dit verband. Uiteraard zullen in zo'n 'alternatieve' kijk op en houding tegenover de dingen de verworvenheden van de moderne cultuur bewaard moeten blijven - als zodanig werden eerder de moderne wetenschap, de rechtsstaat en de democratie genoemd, men zou er de idee van de mensenrechten, de humanisering van het strafrecht en andere zaken aan toe kunnen voegen. We kunnen geloofwaardig niet terug achter de bewust-

zijnsvorm die door de Verlichting en de modernisering is opgeroepen en we kunnen dat vanwege die verworvenheden ook niet willen.

Aan de andere kant is het zo dat een aantal ingrijpende problemen van de moderne tijd, zoals het milieubederf, de culturele kaalslag, de malaise van de moderne politiek die zonder ideële sturing van probleem naar probleem voortmoddert, er op duiden dat het zogeheten project van de Verlichting aan ernstige scheefgroei is gaan lijden. Er is een hypertrofie van bepaalde dimensies van het bestaan opgetreden, die als keerzijde een atrofie van andere, niet minder wezenlijke dimensies heeft. Een voorbeeld is de eerder genoemde reductie van de veeldimensionale notie van welzijn tot het eendimensionale welvaartsbegrip. Überhaupt lijkt eenogigheid de kwaal van de moderne cultuur te zijn, bijvoorbeeld ook wanneer een uiterlijk en afstandelijk ervaringsbegrip andere typen van ervaring, waarbij wij veel directer betrokken zijn, dreigt te verdringen en we zo een gehalveerd wereldbeeld overhouden.

Deze ontwikkeling vraagt om een nieuwe bezinning op de kaders waarmee wij de realiteit tegemoet treden, niet om het gehalveerde wereldbeeld zonder meer overboord te zetten, maar om het te transformeren en te verbreden zodat verdrongen dimensies van de ervaring hun recht kunnen hernemen. Wat wij nodig hebben is met andere woorden een nieuwe Verlichting, die de eerste ingrijpend corrigeert en een gezonde balans tussen de verschillende aspecten van het bestaan herstelt.

Het zou niet de eerste keer zijn dat de filosofie zich voor de taak gesteld ziet om 'de verschijnselen te redden'. En zoiets ligt ook geheel in de lijn van de Verlichting zelf, die immers een kijk op de werkelijkheid nastreeft die zoveel mogelijk van 'vooroordelen', dat wil zeggen van vervormende invloeden gereinigd is. Echte Verlichting kan dan ook niet anders willen dan haar eigen vereenzijdigingen ongedaan maken.

Contouren van een alternatief ethisch ontwerp

In het voorafgaande heeft het accent vooral op de kritiek gelegen, namelijk van de westerse levensstijl en het daarachter staande voorstellingskader. Meteen kan echter de kritische schets van dat kader, als negatief referentiepunt genomen, een vingerwijzing geven in welke richting zo'n alternatief ontwerp gezocht zou moeten worden. Kort aangeduid zou het daarbij wat de werkelijkheidsopvatting betreft om een tegenontwerp tegenover het gemechaniseerde wereldbeeld gaan, waarbij de natuur een eigen leven en betekenis herkrijgt en uit hoofde daarvan als respectwaardig wordt gezien; wat de kenleer betreft zou het om een eerherstel van vormen van werkelijkheidservaring gaan die niet aan de maak- en uitbaatbaarheid van het object en de daarmee gepaard gaande distantieering en objectivering gebonden, maar eerder contemplatief en participerend van aard zijn.

Daarbij sluit een zelfopvatting van de mens aan waarbij hij zichzelf niet primair vanuit de tegenstelling tot de niet-menselijke werkelijkheid, maar vanuit de verbondenheid daarmee begrijpt (bijgevolg kan ook dienstbaarheid van de dingen aan de menselijke zelfontplooiing dan niet langer het beheersende perspectief zijn); ethisch gezien betekent dat een conceptie van zelfrealisering en het goede leven, waarbij openheid voor de ander en het andere en de daarbij horende houding van zorg, respect en bewondering kenmerkend is.

Wil dat geen constructie zijn, dan moet deze bijstelling van het dominante oriëntatiekader steun vinden in onze ervaring. Met een beroep op de alledaagse ervaring, vele stemmen in: de moderne literatuur en kunst en op onderstromen in de moderne filosofie bestaat daartoe alle aanleiding. De stelling is dan met andere woorden dat het moderne referentiekader in sterke

mate verschalend, vertekenend en verdringend gewerkt heeft op belangrijke dimensies van onze ervaring, waardoor min of meer ingrijpende correcties nodig zijn.

Wat het gangbare werkelijkheidsbeeld betreft, het besef begint steeds meer door te dringen dat de 'Cartesiaanse' interpretatie van de realiteit inderdaad een raster over onze ervaring legt dat sterk reductief werkt. Alleen wat door dit raster doorgelaten wordt, wordt als 'reëel' erkend. Wat dan overblijft, is de natuur van het onttoverd wereldbeeld als een ensemble dode dingen zonder eigen waarde en betekenis. Maar we hebben in de alledaagse ervaring, bijvoorbeeld in de omgang met dieren of geliefde gebruiksvoorwerpen, 'eigenlijk' altijd geweten dat dit niet het hele verhaal was. En dat andere realiteitsbesef, waarvoor de dingen hun eigen inbreng, betekenis en hun eigen 'geheim'²⁰ hebben - 'dingen' dan dus juist niet opgevat in de zin van louter zaken, 'materiaal' waarmee men naar believen handelt, maar van entiteiten die een eigen stem en presentie hebben -, dat realiteitsbesef is in de moderne literatuur en filosofie keer op keer verwoord. Bijvoorbeeld door Rilke: in zijn dinggedichten bezitten de dingen van zichzelf uit een vervulde zijswijze waarop juist door het ingrijpen van de mens, die ze aan zijn eigen doelen onderwerpt, op uiterst storende wijze inbreuk wordt gemaakt:

"Die Dinge singen hör ich so gern.
Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm.
Ihr bringt mir alle die Dinge um."²¹

Analoge ervaringen, dat de natuur geen verzameling dode dingen is, waar een ondoordringbaar zwijgen heerst, maar een eigen vorm van taligheid heeft, zijn door velen onder woorden gebracht, bij ons bijvoorbeeld door Guido Gezelle in zijn natuurpoëzie:

"Als de ziele luistert
spreekt het al een taal dat leeft,
't liijzigste gefluister
ook een taal en teeken heeft..."²²

In dezelfde zin schrijft Hans Andreus:

"Bomen zijn werkelijk.
Hun bladeren praten werkelijk
met woorden veelzeggend en letterloos. Hun toppen zingen.
Hun stammen zwijgen
hoorbaar."²³

Die ervaring van het spreken van de natuur kan, zoals ook bij Gezelle het geval is, de vorm aannemen van het besef dat de realiteit verwijzingskarakter heeft, dat zij met andere woorden niet puur opaak is, zoals de dominante realiteitsopvatting meent, maar dat zij doorzicht biedt op een achterliggende dimensie. In de moderne tijd is het wel allereerst Goethe geweest die dit 'symbolistisch' werkelijkheidsbesef keer op keer onder woorden gebracht heeft. Wetenschap en kunst hebben naar zijn opvatting de taak om de idee in de fenomenen zichtbaar te maken, de bonte veelheid van verschijnselen van de tijdelijke werkelijkheid als de uitdrukking van het eeuwig-goddelijke te leren lezen, kortom de wereld als "der Gottheit lebendiges Kleid"²⁴ te leren zien.

Wetenschap en kunst in deze zin zijn bij Goethe dan ook ten nauwste met religie verwant, of liever nog identiek:

"Wer Wissenschaft und Kunst besitzt, hat auch Religion."²⁵

De 'vrome', vererende instelling ten opzichte van het onnoembaar mysterie dat zich in de wereld der verschijnselen openbaart is voor hem de inspiratiebron van wetenschap en kunst. Waar die ontbreekt, zoals naar Goethe's oordeel bij Newtons fysica of Holbachs *Système de la Nature* of bij het moderne realisme in de kunst het geval is, daar kan van wetenschap en kunst in de ware zin geen sprake zijn, evenmin trouwens als van religie die die naam waard is. In dezelfde lijn noemt Einstein natuurwetenschap zonder religie kreupel (zoals omgekeerd religie zonder wetenschap blind), religie dan verstaan in de zin van 'kosmische religiositeit', de overtuiging en het besef namelijk dat de orde van de ervaarbare wereld, die het onderzoeksterrein van de wetenschap vormt, verankerd is in een mysterieuze kosmische orde.

"Das Schönste, was wir erleben können, ist das Geheimnisvolle. Es ist das Grundgefühl, das an der Wiege von wahrer Kunst und Wissenschaft steht. Wer es nicht kennt und sich nicht mehr wundern, nicht mehr staunen kann, der ist sozusagen tot und sein Auge erloschen. Das Erlebnis des Geheimnisvollen - wenn auch mit Furcht gemischt - hat auch die Religion gezeugt. Das Wissen um die Existenz des für uns Undurchdringlichen, der Manifestationen tiefster Vernunft und leuchtendster Schönheit, die unserer Vernunft nur in ihren primitivsten Formen zugänglich sind, dies Wissen und Fühlen macht wahre Religiosität aus..."²⁶

Tegenover een natuur die als belichaming van een ideële orde begrepen wordt, als 'der Gottheit lebendiges Kleid', is een houding van uitbuiting en roofbouw plegen moeilijk denkbaar. Waar de dingen een eigen 'zelf' hebben - een ervaring die wij onmiskkenbaar ten opzichte van dieren en planten, maar eveneens ten opzichte van landschappen, bergen of de zee kennen - daar bezitten zij uit hoofde daarvan een vorm van 'onaantastbaarheid' en gaat er van hen een appèl uit om hen te ontzien.²⁷ Ook tegenover de natuur is er op die manier een vorm van eerbied mogelijk.

Openheid als het menselijke aan de mens

Het kan niet anders dan dat zo'n werkelijkheidsbeeld als complement een heel andere zelfopvatting van de mens en een heel andere ethiek heeft. Ondanks het moderne zelfbeeld van de mens als rusteloze doener, innovator en herschepper hebben we eigenlijk ook steeds geweten dat daar niet de belangrijkste dimensie van het menszijn ligt. Vooral in grenssituaties - zoals het verlies van een geliefde of goede vriend of als men geconfronteerd wordt met een ernstige ziekte - dringt ook bij mensen van vandaag steeds weer het besef door dat het zwaartepunt van het menselijk bestaan niet ligt in allerlei 'nuttige' activiteiten, hoe belangrijk die overigens ook zijn, maar in wat de oude Grieken *scholè* noemden. Dat is de tijd van de 'onnutte' handelingen, van het tot zichzelf komen, van het musiceren, het lezen van een goed boek, het zich inzetten voor een ideëel doel, het tijd en aandacht hebben voor elkaar, voor een goed gesprek, enz. Hier is de grondhouding niet die van het veranderen en manipuleren van wat men ontmoet, van het realiseren van de eigen plannen, maar juist van luisteren, van een zich open en ontvankelijk opstellen tegenover de ander en het andere, en van in zijn waarde laten. Het is kortom een houding van receptiviteit, eerder dan van naar zijn hand zetten. Dat geldt voor de tussenmenselijke verhoudingen, maar zoals iedere natuurliefhebber en kunstminnaar zal

beamen, geenszins daar alleen. We leggen dan dus onze denkschema's niet op aan de werkelijkheid buiten ons.

Als er iets specifiek menselijks aan de mens is, dan niet zijn instrumentele vernuft waarmee hij de dingen aan zijn eigen doeleinden onderwerpt en ze in zijn invloedssfeer inlijft - die trek heeft hij met alle levende wezens gemeen, alleen doet hij dat door zijn grotere intelligentie en zijn uitgebreide arsenaal aan hulpmiddelen op veel radicalere wijze. Als er iets specifiek menselijks aan de mens is, dan juist zijn openheid voor de werkelijkheid, dat wil zeggen zijn vermogen om zijn eigen perspectief en belang te overstijgen en een houding van onbaatzuchtigheid en belangeloze aandacht in te nemen. Dat is ook de grond van typisch menselijke fenomenen zoals bekommernis met, zorg om, sympathie en zelfs liefde voor de ander en het andere.

Voor de goede orde: die menselijke openheid is geen totaal belangeloze openheid. De mens is immers, zoals alle levende wezens, eveneens een 'belanghebbend' en behoeftig wezen. Van daaruit gezien is het volkomen legitiem dat de mens via de hem ten dienste staande middelen de vervulling van wezenlijke behoeften nastreeft. Dat is echter slechts één aspect van zijn wezen en, zoals gezegd, niet het meest karakteristieke. Dat is veeleer te zoeken in het vermogen van de mens zich voor dat andere, zoals het in zich is, open te stellen, er zich sympathetisch mee te vereenzelvigen en zich er het lot van aan te trekken.

Een ethiek van de verbondenheid

Met dat laatste zijn ook de contouren van een alternatieve ethiek al zichtbaar geworden. Zij kan benoemd worden als een ethiek van de verbondenheid, van het mede-zijn ofwel van een partnerschap met de mede-creatures - allemaal trekken die haaks staan op de heersende trends van de moderne samenleving. Deze staat immers in het teken van zorg voor het eigen zijn, concurrentie, strijd om de suprematie, streven naar beheersing, kortom van tegenoverstelling zowel op het tussenmenselijke vlak als ten opzichte van de natuur. En nogmaals, niet dat die fenomenen niet ook kenmerkend zijn voor het zijn van de mens. Hij is immers, zoals gezegd, ook een behoeftig wezen. Maar door ze tot de beheersende trekken te maken is onze samenleving enerzijds zeer succesvol (*for the time being* althans), maar heeft zij ook een zeer inhumane gezicht.

Een ethiek van de verbondenheid plaatst de mens terug in de grote familie van zijnsvormen - in tegenstelling tot de dominante voorstellingswereld waarin hij in feite een positie buiten de natuur inneemt: zijn domicilie is daar in het rijk van de geest en van de geschiedenis. Vanuit deze positie van buitenstaander kon de moderne mens er nu ook toe komen zich tot eigenaar en beheerder van een hem onbepaald ten dienste staande natuur op te werpen. In deze zienswijze hebben natuurlijke entiteiten zoals dieren, planten en ecosystemen geen betekenis en waarde in zichzelf maar enkel en alleen een instrumentele waarde met het oog op menselijke doeleinden. Men hoeft dan niet omwille van henzelf met zorg en consideratie met hen om te gaan, maar hoogstens omwille van menselijke belangen.

Wil er nu van zo'n zorgzaam omgaan met onze medebewoners van deze planeet wel sprake zijn, dan zal de mens zich weer moeten leren ervaren en opstellen als participant in het grote bezielde verband van de natuur, dan zal hij met andere woorden weer moeten leren denken vanuit de verbondenheid. Daarvoor zijn inspiratiebronnen genoeg voorhanden, zowel buiten als binnen de westerse traditie. Wat die westerse bronnen betreft, om het daar nu bij te laten, kan men aan neven- en onderstromen van het officiële christendom denken, bijvoorbeeld aan namen als Eriugena, Franciscus, Bonaventura, Cusanus, Schweitzer, verder aan neven- en

onderstromen van de moderne filosofie (o.a. de levens- en procesfilosofie van Bergson en Whitehead) en aan bewegingen op het gebied van kunst en cultuur zoals de Romantiek, het expressionisme en het symbolisme. .

Ook vormen van spiritualiteit die buiten de schijnwerpers van de moderne cultuur in een uithoek van de wereld voortleefden, zoals de Keltische, blijken als voedingsbron van een nieuwe kijk op en houding tegenover de dingen onverwacht actueel. In de Keltische werkelijkheidsopvatting staat de verbondenheid van de mens met een als eerbiedwaardig ervaren natuur centraal. Dit wereldbeeld staat überhaupt in het teken van de relatie, het verbonden-zijn, de vriendschappelijke betrekking (tussen God of goden, mensen, dieren, etc.). Symbool van dit gerelateerd zijn van alles aan alles is de Keltische knoop, die bovendien voor dynamiek, voortgaande beweging staat: de schepping wordt dan ook niet als voltooid maar als een voortgaand proces gedacht. Alles ademt in dit perspectief de aanwezigheid van het dynamisch-goddelijke, dat sterk immanent gedacht wordt: heel de kosmos is een theofanie, een verschijning van het goddelijke of in de christelijke versie ervan een weerspiegeling van de heerlijkheid van de Kosmische Christus. Een catechismus die aan de heilige Ninian van Whithrow (rond 400) wordt toegeschreven, zegt dat de vrucht van alle studie is "het eeuwige woord van God weerspiegeld te zien in elke plant en elk insect, elke vogel en elk dier en elke man en vrouw."²⁸ Ook de alledaagse dingen bezitten daarom een wijding, zijn een glimp van het goddelijke.

Alleen een ethiek die langs deze of analoge lijnen denkt, bijvoorbeeld doordat zij met Spinoza, Schelling en Goethe de dingen ziet als uitdrukking van de *Natura naturans*, de scheppende natuur als het goddelijk aspect van de werkelijkheid - alleen zo'n ethiek zou mijns inziens een oriëntatieschema kunnen bieden dat tot een natuurvriendelijker levensstijl leidt. Het zou ook betekenen dat aan de op basis van de moderne premissen verzelfstandigde en ontketende economie en techniek een normatief kader geboden wordt en verder dat binnen dat kader ethiek en economie hun onderlinge 'natuurlijke' betrekkingen zouden kunnen hernemen.

¹ Om een voorbeeld te geven: op de titelpagina van zijn boek *The Affluent Society* (Boston 1958) plaatst Galbraith een aan Alfred Marshall ontleend motto: "The economist, like everyone else, must concern himself with the ultimate aims of man".

² Zie bijvoorbeeld zijn *Paradigm Lost Über die ethische Reflexion der Moral* (Frankfurt a.M. 1990).

³ Het gaat hier uiteraard om een bepaald type van wetenschap, namelijk het zogeheten nomothetische.

⁴ De oorspronkelijke benaming, WTK-complex (de K staat voor kapitalisme), is afkomstig van E. Vermeersch, *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay* (Brugge 1988), p. 28vv. Ik schrijf liever WTE-complex, omdat kapitalisme de vorm van de economie is onder moderne omstandigheden. Het is dan ofwel markt- ofwel staatskapitalisme.

⁵ De Canadese politiek-filosoof C.B. Macpherson heeft laten zien dat vanaf de 17e eeuw (o.m. Hobbes) de mens opgevat wordt als een 'infinite desirer', 'infinite consumer' en 'infinite appropriator': *Democratic Theory. Essays in Retrieval* (Oxford 1973), p. 4v, 24vv e.a.

⁶ Een in januari 2000 verschenen rapport van de Amerikaanse *National Research Council* komt tot de bevinding dat de opwarming van de aarde de laatste twee decennia aanzienlijk sneller gegaan is dan verwacht. Ook de opwarming van de wereldzeeën (tot op een diepte van drie kilometer) bleek bij recent onderzoek groter dan gedacht (*Science*, 22-3-2000). Een op 30-8-2000 gepubliceerd rapport van het Wereld Natuur Fonds concludeert dat als gevolg van het broeikaseffect eenderde van de habitat van planten en dieren op de wereld bedreigd is. In een onder auspiciën van het Wereld Natuur Fonds door onderzoekers van de Vrije Universiteit te Amsterdam geschreven rapport 'Climate Change and Extreme Weather Events' van 28 september 2000, wordt het (mede) door menselijk handelen veroorzaakt broeikaseffect (mede) verantwoordelijk gehouden voor de mondiale toename van natuurrampen en voor de toename van regenval en overstromingen in Noord-west-Europa.

⁷ Zie bijvoorbeeld de publicatie *Diseases in Evolution: Global Changes and Emergence of Infectious Diseases* (1994) van de Harvard Working Group on New and Resurgent Diseases. Zij noemen o.m. het opnieuw in opmars zijn van teruggedrongen ziekten zoals difterie, pest, malaria, cholera, gele koorts e.a., het overslaan van virussen en andere microben van dieren naar mensen ('disease turnover', o.m. het aids- en ebola-virus, de 'gekke-koeien-ziekte' e.a.), versterkte verspreiding van ziektekiemen over de wereld ('global microbial traffic'), het ontstaan van nieuwe 'niches' voor pathogene organismen door de verandering van ecosystemen en klimaatsverandering, enz.

⁸ In haar *Living Planet Report* van oktober '98 schat het WNF dat in de periode tussen 1970 en 1995 ongeveer eenderde van de natuurlijke rijkdom van de aarde verdwenen is (in 25 jaar tijd dus!). In haar op 30 september 2000 gepubliceerde Rode lijst van Bedreigde Soorten, versie 2000, schrijft de World Conservation Union dat de wereldwijde achteruitgang van de biodiversiteit veel ernstiger is dan tot nu toe gedacht werd. De WCU telt 11.046 soorten planten en dieren met een grote kans op uitsterven in de naaste toekomst. Op de lijst staan 24 procent van de zoogdieren, 12 procent van de vogelsoorten, een kwart van de reptielen, eenvijfde van de amfibieën en bijna eenderde van de vissen die bekend zijn.

⁹ In april 2000 kwam een door de Europese Unie gefinancierde studie tot de conclusie dat de ozonlaag boven de noordpool in enkele jaren tijd fors dunner geworden was. En in september 2000 concludeerde het Amerikaanse NASA dat het gat in de ozonlaag boven Antarctica groter is dan ooit, inmiddels ongeveer drie maal de oppervlakte van de VS.

¹⁰ Zo is het bijvoorbeeld waarschijnlijk dat blootstelling aan bestrijdingsmiddelen de kwaliteit van de mannelijke zaadcellen aantast. De uitworp van zware metalen zoals cadmium en koper door de industrie, het wegverkeer en de landbouw vertoont een stijgende lijn. Er valt een sprongsgewijze toename van allergieën en aandoeningen van de luchtwegen te constateren. Enz

¹¹ William Rees & Mathis Wackernagel, *Our Ecological Foot print. Reducing Human Impact on the Earth* (Gabriola Island, B.C. Canada 1996).

Een belangrijk aspect van de mondiale milieuproblematiek, dat ik onbesproken laat, is de bevolkings-explosie. De totale door de mensheid uitgeoefende druk op het milieu, ofwel de totale menselijke voetafdruk, is uiteraard de resultante van het aantal mensen en de grootte van iedere persoonlijke voetafdruk. Ik concentreer mij in dit artikel op het laatstgenoemde van de beide aspecten en de krachten die daarachter werkzaam zijn.

¹² Men denke bijvoorbeeld wat China betreft aan de Opiumoorlog van 1842 en aan de Bokseropstand van 1899.

¹³ Walter W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (New York 1960), p. 8v. Geciteerd bij Denis Goulet, 'Obstacles to World Development: An Ethical Reflection', in: *World Development*, Vol. 11, No. 7, 1983, p. 609-624.

¹⁴ Geciteerd bij Goulet, *op. cit.*, p. 611.

¹⁵ Peter Berger, *Pyramids of Sacrifice. Political Ethics and Social Change* (Harmondsworth, Middlesex 1974), p. 51vv, 76 e.a.

¹⁶ Ik heb dat wat nader uitgewerkt in hoofdstuk 5 'Wie het zachte niet eert...Over de overschatting van het harde in de moderne cultuur' van mijn boek *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef* (Baarn 1996).

¹⁷ Zie noot 6 slot.

¹⁸ Edward Goldsmith, 'Global Trade and the Environment', in: Jerry Mander & Edward Goldsmith (eds.), *The Case Against the Global Economy and for a Turn Toward the Local* (San Francisco 1996), p. 79v.

¹⁹ Zo'n analyse heb ik uitgevoerd in hoofdstuk 2 'Open en gesloten vrijheid. Twee vrijheidsconcepties' van het in noot 16 genoemde boek.

²⁰ Zie A. van den Beukel, *De dingen hebben hun geheim. Gedachten over natuurkunde, mens en God* (Baarn 1990), i.h.b. p. 72vv.

²¹ Slot van het gedicht 'Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort', in: Rainer Maria Rilke, *Sämtliche Werke*, Wiesbaden, Bd.III, p. 257. In dezelfde zin spreekt Kandinsky over een 'innere Klang' van de dingen, zie Han Fortman, *Oosterse Renaissance* (Bilthoven 1970), p. 11.

²² Guido Gezelle, *Gedichten*, uitgeg. door E.J.M. Laudy-Arnolds, (Utrecht 1953), p. 94, zie ook 18, 99 e.a.

²³ 'Boombeschrijving', in: *Verzamelde Gedichten* (Amsterdam 1983), p. 427.

²⁴ *Faust I*, r. 509.

²⁵ Zahme Xenien, Aus dem Nachlass, in: Goethe, *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche*, hsgg. von Ernst Beutler (Zürich/Stuttgart 1961², Bd. 2, p. 404.

²⁶ A. Einsteln, *Mein Weltbild*, hsgg. van C. Seelig (Frankfurt a.M 1956), p. 9v; vgl. p. 17, 18 e.a.

²⁷ Zie Gezelle 'Laat worden' (*op. cit.*, p. 233v):

"Waarom niet uw geweld gestaakt,
o mensdom, en, onaangeraakt
het boomgewas gelaten..."

²⁸ Geciteerd bij Ian Bradley, *Keltische spiritualiteit. Een oud geloof met perspectieven voor de toekomst* (Zoetermeer 1997), p. 85. Zie heel hoofdstuk 3 (p. 75-98) en passim.